

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**СІМЕЙНІ
(РОДИННІ) ЦІННОСТІ
ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ
ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ:
ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової,
І. Давидової, О. Сафончик*

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» (протокол №від ... травня 2025 р.)*

Рецензенти:

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

Менджул М. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Спасибо-Фатеева І. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37 **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонов, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
Розділ 1. Аксиологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова, Оксана Сафончик</i>)	7
Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності (<i>Євген Харитонов</i>)	24
Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології (<i>Олена Харитонova</i>)	58
Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни (<i>Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова</i>)	95
Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн (<i>Вікторія Рябченко</i>)	121
Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни (<i>Денис Романовський</i>)	134
Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни (<i>Оксана Сафончик</i>)	148
Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни (<i>Катерина Глиняна</i>)	182
Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз (<i>Оксана Калітенко</i>)	216
Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни (<i>Інна Яницька</i>)	251
Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни (<i>Сергій Журило</i>)	284
Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни (<i>Олександр Шамота</i>)	313
Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни (<i>Наталія Волкова</i>)	344

Розділ 6

РОЛЬ РОДИНИ У ЗАХИСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI

Денис Романовський
аспірант

Відповідно до звіту Департаменту економічних і соціальних питань ООН «Перспективи народонаселення світу до 2024 року: підсумкові результати», старіння населення визначено однією із чотирьох демографічних тенденцій, що формують наш світ.¹ Також підставі досліджень та офіційної інформації державних органів, можливо прийти до висновку щодо стрімкого зростання кількості людей похилого віку в Україні.^{2 3}

Вищезазначені обставини є керуючими чинниками щодо необхідності дослідження правового статусу людей похилого віку, їх майнових прав, а також напрацювання механізмів захисту. Адже люди похилого віку є однією з найбільш вразливих та незахищених верств населення і потребують необхідної уваги та підтримки. Особливо дане питання є актуальним в умовах тривалої гібридної війни, та з урахуванням найбільшої з часів Другої світової війни, відкритої збройної агресії в Європі.

Дефініція «родина». Для розуміння ролі родини у захисті людей похилого віку, необхідно визначити самі поняття родини та коло осіб, яких можливо віднести до родини.

Згідно з академічним тлумачним словником української мови поняття сім'я та родина є тотожними, це група людей, що складається з

¹ United Nations (2024). World Population Prospects 2024: Summary of Results. UN DESA/POP/2024/TR/NO. 9. New York: United Nations. p. 1

² Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm

³ Listening to Citizens of UkraineThe Poverty and Human Impacts of Russia's Invasion of Ukraine. World bank report. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/2c2d81f33cb64ac4695818d3cf988fa2-0080012024/original/Listening-to-Ukraine-Poverty-Note.pdf>

чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом.¹ Законодавчого визначення дефініції сім'я або родина не існує. Стаття 3 Сімейного кодексу України (далі – Кодекс) передбачає ряд ознак, за наявності яких виникає сім'я, а саме це:

- спільне проживання;
- спільний побут;
- наявність взаємних прав та обов'язків.

Окрему увагу законодавцем приділено випадку відсутності спільного проживання. Так, передбачено, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Також, визначено, що дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Погоджуємось із думкою, що сім'я, як базовий елемент суспільства, за своєю природою повинна включати щонайменше двох осіб. У такому разі, частину 3 статті 3 Кодексу, яка передбачає надання самотній особі прав члена сім'ї, не слід розуміти як легітимацію існування сім'ї з однієї особи. Ця правова норма спрямована не на зміну дефініції сім'ї, а на забезпечення соціальної рівності для самотніх осіб, створюючи умови для недопущення дискримінації за сімейним статусом. Наділення такими правами має практичне значення, наприклад, під час оформлення кредитів, обчислення доходів або доступу до соціальних пільг.²

Повертаючись до можливої тотожності понять сім'я та родина, необхідно зазначити, що частиною 2 статті 9 Кодексу передбачено, можливість укладення особами, які проживають однією сім'єю, а також є родичами за походженням, врегулювання своїх сімейних (родинних) відносин за договором, який має бути укладений у письмовій формі. В такому разі, можливо говорити про тотожність понять сім'я та родина. Проте, вже частина 1 статті 150 Кодексу, передбачає зобов'язання батьків виховувати дитину в дусі поваги, зокрема, до своєї сім'ї та родини. Тобто, в даному випадку законодавець виділяє ці два поняття, як окремі. Але в обох випадках відсутнє визначення вказаних понять.

¹ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980). URL: <https://sum.in.ua/s/rodyna>, <https://sum.in.ua/s/sim.ja>

² Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011.

З огляду на вищезазначене, можливо прийти до висновку, що поняття родина є ширшим, ніж сім'я. Так, сім'я це – об'єднання приватних осіб, пов'язаних між собою шлюбом, спорідненістю або іншим правовим зв'язком, визначеним законом, які спільно проживають, ведуть спільне господарство та наділені взаємними правами й обов'язками.¹ В той час, як родина це спільнота приватних осіб, пов'язаних спорідненістю, або іншим зв'язком. Тобто, на нашу думку, поняття родина не включає обов'язкових ознак сім'ї, таких як, спільне проживання та побут, наявність взаємних прав та обов'язків тощо.

Враховуючи вищезазначене, у подальшому пропонуємо розглянути роль родини у захисті людей похилого віку за колом осіб, які не обмежуються законодавчими ознаками сім'ї.

Подружжя. Глава 9 Кодексу передбачає права та обов'язки подружжя по утриманню. Подружжя складає сім'ю, а наявність у дружини або чоловіка прав та обов'язків є необхідною складовою шлюбу, зокрема, в частині захисту людей похилого віку.

Відповідно до статті 75 дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Тобто, основними умовами утримання є:

- непрацездатність особи, яка має потребу в утриманні (частинною 3 статті 75 Кодексу окремо визначено, що це має бути той з подружжя, який досяг пенсійного віку або є особою з інвалідністю);
- потреба в матеріальній допомозі;
- наявність можливості в наданні допомоги.

Знаковим, в контексті прав та обов'язків подружжя по утриманню є Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2024 від 29.10.2024, прийнятого на підставі конституційного подання Верховного Суду прийнятого Пленумом Верховного Суду від 17.02.2023. Подання Верховного Суду обумовлено прийняттям Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду Постанови від 24.06.2021 по справі № 759/6629/19. Даною Постановою визначено, що приписи частини 4 статті 75 Кодексу, відповідно до якої один із подружжя є таким,

¹ Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011.

що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом, не відповідають нормам статей 3, 8 та 48 Конституції України.¹

Рішенням Конституційного Суду України визнано неконституційним положення частини 4 статті 75 Кодексу щодо обмеження розміром прожиткового мінімуму межі, у разі недосягнення якої особу вважають такою, що потребує матеріальної допомоги іншого з подружжя.

Рішення Конституційного Суду України обґрунтовано, тим що обмеження прожитковим мінімумом потреби та відповідно права на утримання одним із подружжя, не може вважатися об'єктивно оціненим з огляду на індивідуальні потреби одного з подружжя, який потребує матеріальної підтримки, адже воно становить надмірне втручання держави у реалізацію права на отримання допомоги. Крім того, таке обмеження фактично звужує обсяг цього права, обмежуючи його реалізацію лише певним колом осіб, що потребують матеріального забезпечення, без належного врахування конкретних життєвих обставин.

Важливим, при прийнятті вищезазначеного Рішення є урахування «Принципів Європейського сімейного права» визначених Комісією з європейського сімейного права, та визначення особливостей утримання одного з подружжя у контексті цих принципів, а саме:

- матеріальна підтримка, заснована на принципі потреби, та має на меті забезпечити гідне існування того з подружжя, хто після розірвання шлюбу внаслідок об'єктивних обставин неспроможний самостійно забезпечити власне утримання;
- врахування фінансової асиметрії між подружжям, та, якщо один із них має значно вищий дохід порівняно з іншим, на нього може бути покладено обов'язок надавати тимчасову матеріальну підтримку;
- матеріальна підтримка після розірвання шлюбу має забезпечувати справедливий фінансовий баланс між подружжям, не перетворюючись на покарання чи надмірний тягар для платника аліментів, і не ставлячи жодну зі сторін у нерівне становище.²

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24.06.2021 по справі № 759/6629/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98054751>

² Рішення Конституційного суду України від 29.10.2024 № 1-п/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24/conv#Text>

До винесення зазначеного Рішення Конституційного Суду України судова практика, була неоднозначною, та тяжіла до матеріальної норми, яка передбачає обов'язкове врахування прожиткового мінімуму при вирішенні питань про призначення аліментів одному із подружжя.^{1 2} Тому, прийняття Конституційним Судом України такого рішення, є проявом необхідного верховенства Конституції України, особливо в часи війни.

В контексті захисту людей похилого віку, доцільно звернути увагу, що факт непрацездатності одного з подружжя не є підставою для стягнення аліментів з іншого, за умови непрацездатності останнього. Адже наявність у особи можливості надання допомоги при непрацездатності та понесені витрат на своє лікування є неможливим.^{3 4} Тому, у кожному випадку, судами повинні ретельно перевірятися наявність можливості в наданні допомоги одним із подружжя іншому.

Також необхідно зазначити, що статтею 91 Кодексу передбачене право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою. Умовами за таких обставин є тривалий час проживання однією сім'єю та набуття непрацездатності за час спільного проживання. Проте на практиці положення даної статті майже не застосовуються.

Як висновок до вищезазначеного, слушною є думка, що державне регулювання не є гарним регулятором шлюбних відносин. Проте, конституційні гарантії, що забезпечують права у сфері сімейних правовідносин, не повинні втрачати свою реальну силу чи зводитися до формальності саме в той момент, коли їхня практична дієвість є найбільш необхідною – під час вирішення юридичного спору між подружжям або при розірванні шлюбу.⁵

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11.10.2018 по справі № 161/16931/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77136276>

² Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 20.12.2022 по справі № 127/23758/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108326787>

³ Рішення Саксаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 22.04.2025 по справі 214/8521/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126801022>

⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29.11.2023 по справі № 161/7760/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115376689>

⁵ Окрема думка судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-24#n2>

Діти. Відповідно до статті 202 Кодексу повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Статтею 51 Конституції України передбачено обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Тобто, Кодекс передбачає обов'язок утримання, а Конституція України – піклування. На практиці, в судових рішеннях, та й в юридичній літературі зазначені норми презентовані, як кореспондуючі та інколи ніби аналогічні за змістом. Проте на нашу думку такий підхід є невірним.

Так, відповідно до академічного тлумачного словника української мови піклування (піклуватися) це виявляти увагу, турботу про потреби кого-, чого-небудь. В свою чергу утримання – кошти та інші засоби, що видаються комусь для забезпечення його існування.¹ Тому, можливо прийти до висновку, що Кодексом та Конституцією на дітей покладені різні за своїм змістом обов'язки. Виходячи з часу прийняття, скоріше вбачається, що норми Конституції отримали своє логічне продовження або доповнення в Кодексі.

Також, виходячи із зазначених норм Конституції та Кодексу, вбачається різний склад підстав, за яких у повнолітніх дітей виникає відповідний обов'язок щодо піклування та утримання. В обох випадках це непрацездатність батьків та повноліття дітей. Проте для виникнення утримання необхідною умовою є потреба батьків в матеріальній допомозі. На противагу статтею 51 Конституції та статтею 180 Кодексом передбачено обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття без жодних додаткових умов.

Звісно співмірність потреб дитини, особливо малолітньої, не може корелюватись з потребами дорослої людини. Але на нашу думку таке правове регулювання виникнення обов'язків дітей щодо утримання батьків лише за наявності потреби в матеріальній допомозі є дещо дискримінаційним, особливо в контексті захисту людей похилого віку в умовах війни. Адже на нужденну сторону покладається тягар доведення своєї потреби в матеріальній допомозі. Передбачення статтею 203 Кодексу обов'язку дітей брати участь у додаткових витратах на батьків, що викликані тяжкою хворобою, інвалідністю або

¹ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <https://sum.in.ua/s/pikluvatysja>, <https://sum.in.ua/s/utrymannja>

немічністю, допомагає зберегти баланс між правами та обов'язками дітей та батьків.

Суди при розгляді вказаних питань керуються Постановою Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006, якою передбачено, що обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги, не є абсолютним. У зв'язку з цим суд на вимогу дочки, сина, до яких пред'явлено позов про стягнення аліментів, зобов'язаний перевірити їхні доводи про ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо них, як підставу передбачену статтею 204 Кодексу, для звільнення від утримання. Також, у відповідності до частини 2 статті 205 Кодексу при визначенні розміру аліментів на непрацездатних батьків необхідно враховувати можливість отримання ними матеріальної допомоги від інших дітей, до яких не пред'явлено позову про стягнення аліментів, а також від дружини, чоловіка та своїх батьків.¹

Відповідно до Постанов Верховного Суду встановлено, що отримання доходу, який перевищує прожитковий мінімум, встановлений законом для осіб, які втратили працездатність, не є безумовною підставою для відмови у позові про стягнення аліментів. Повинні враховуватися будь-які обставини, які свідчать про потребу в матеріальній допомозі.^{2 3} Зокрема, Верховним Судом визначено деякі обставини, що підлягають з'ясуванню при розгляді справ, а саме:

- розміру доходу нужденної особи, її витрат, умов та місця проживання, стану здоров'я тощо;
- можливість дитини утримувати своїх батьків у силу вимог норм Кодексу;
- підстави, передбачені положеннями Кодексу, для звільнення від обов'язку утримувати своїх батьків.⁴

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 05.09.2019 по справі № 212/1055/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84182574>

³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.11.2020 по справі № 757/52096/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081400>

⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.02.2025 по справі № 490/4574/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125125018>

Обов'язки дітей відносно своїх батьків, також, знайшли своє відображення в Законі України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». Статтею 47 вказаного закону передбачено обов'язки дітей щодо батьків похилого віку. Визначено, що діти зобов'язані піклуватися про батьків похилого віку, подавати їм допомогу і підтримку, в разі необхідності здійснювати догляд за ними. Тобто, до піклування передбаченого Конституцією та утримання передбаченого Кодексом, вказаний закон додає здійснення догляду. Жодного механізму можливого примусу до здійснення догляду законодавство не містить, що є логічним, адже здійснення самого догляду дітьми може відбуватися лише за наявності волі останніх. Проте, на нашу думку дана норма може гармонічно співвідноситись з положеннями статті 203 Кодексу, де передбачено обов'язок дітей брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. Також даним законом передбачено, що у випадках, коли батьки похилого віку знаходяться на державному утриманні в будинках-інтернатах, пансіонатах або в інших установах, аліментні виплати на їх догляд сплачуються цим установам.¹

В контексті вищезазначеного, важливо відзначити, що положеннями частини 3 статті 1224 Цивільного кодексу України передбачено усунення від права на спадкування повнолітніх дітей, а також інших осіб, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

В національних законодавствах багатьох країн-членів ЄС наявні норми щодо аліментних зобов'язань дітей перед батьками. Аналогічні за своїм змістом, зі своїми особливостями, положення містить і українське законодавство. Проте критерієм як ефективності, так і дієвості норм є відповідна судова практика, а з даної категорії справ, вбачається низька кількість судових проваджень. Звісно такий стан справ зумовлений як моральними засадами суспільства, так і неосвіченістю людей щодо своїх прав.² Адже за українською традицією

¹ Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#n229>

² Романовський Д. С. Аліментні правовідносини у контексті забезпечення прав людей похилого віку (євроінтеграційна перспектива). *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2024. С.

переважає ситуація, коли більше батьки допомагають своїм повнолітнім дітям, а не навпаки. Та цілеспрямована державна політика, в тому числі компетентних органів, направлена на просвіту та правовий захист людей похилого віку має поступово змінити ситуацію.

Внуки, правнуки, брати, сестри. Відповідно до положень статті 266 Кодексу повнолітні внуки, правнуки зобов'язані утримувати непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда. Таке зобов'язання виникає за наявності наступних підстав:

- непрацездатність нужденного;
- потреба в матеріальній допомозі;
- відсутність у нужденного чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або якщо вони з поважних причин не можуть надавати належного утримання;
- наявність можливості у внуків, правнуків надання матеріальної допомоги.

Обов'язок щодо утримання повнолітніми братами і сестрами своїх непрацездатних повнолітніх братів і сестер, відповідно до статті 267 Кодексу, виникає за аналогічних умов, але за відсутності у нужденного чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх дочки, сина.

Щодо зазначених норм, необхідно відмітити, що обов'язок щодо утримання баби, діда, співвідноситься із передбаченим статтею 265 Кодексу обов'язком баби, діда утримувати внуків, якщо у них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу. Проте Кодексом не передбачений обов'язок прабаби, прадіда утримувати своїх правнуків. Тому погоджуємось із думкою про відсутність послідовності в позиції законодавця.¹

Варто підкреслити, що обов'язок внуків і правнуків щодо утримання баби, діда, прабаби чи прадіда не залежить від факту отримання ними матеріальної допомоги в минулому та має незалежне значення. Крім того, як одну з підстав можливості надання утримання, Кодексом передбачено, відсутність у нужденного чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина. Тому вбачається, що обов'язок щодо утримання прадіда, прабаби, може виникнути у внуків і в правнуків одночасно.

¹ Колектив авторів: «Сімейний кодекс України. Науково практичний коментар станом на 28.09.2009 р.». С. 515.

Судова практика, з розгляду вищезазначених питань практично відсутня. У кожній справі судам необхідно ретельно вивчити всі необхідні підстави на підставі яких можливе утримання. Тягар доведення у повному обсязі покладається на нужденного, зокрема, в частині доведення можливості надання родичем допомоги.¹

Також, вважаємо некоректним встановлення обов'язку утримання внуками, правнуками непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда, які потребують матеріальної допомоги, за умови, що їх заробітна плата, пенсія, доходи від використання майна, інші доходи є меншими за розмір прожиткового мінімуму, встановленого законом.² Вказана норма існувала лише в частині права одного з подружжя на утримання, але Рішенням Конституційного Суду України № 1-р/2024 від 29.10.2024 визнана неконституційною.

Інші члени родини. Статтею 270 Кодексу передбачено обов'язок падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима, цей обов'язок виникає за наступних підстав:

- падчерка, пасинок мають досягти повноліття, та не передбачають неповнолітніми надання жодної допомоги, на відміну від положень статті 206 Кодексу, якою передбачено можливість стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків за певних умов;
- непрацездатність мачухи, вітчима;
- потреба в матеріальній допомозі;
- надання падчерці, пасинкові систематичної матеріальної допомоги не менш як п'ять років;
- наявність можливості пасинка, падчерки в наданні матеріальної допомоги;
- відсутність у мачухи, вітчима чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

В даному випадку, крім інших обставин необхідно встановити факт надання систематичної допомоги падчерці, пасинкові протягом 5 років. Так, сам факт перебування мачухи, вітчима у шлюбі з одним

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.03.2020 по справі № 184/1378/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88461125>

² Постанова Дніпровського апеляційного суду від 28.11.2019 по справі № 214/5929/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80177502>

із батьків падчерки, пасинка, не свідчить про надання ними протягом п'яти років матеріальної допомоги пасинкам.¹

Відповідно до статті 271 Кодексу передбачено обов'язок особи утримувати тих, з ким вона проживала однією сім'єю до досягнення повноліття, за наявності наступних підстав:

- особа проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю;
- непрацездатність нужденних родичів або інших осіб;
- наявність можливості в наданні матеріальної допомоги;
- строк спільного проживання складає не менше п'яти років;
- потреба в матеріальній допомозі нужденних родичів або інших осіб;
- відсутність у нужденних дружини, чоловіка, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

Важливо відзначити, що деякі позовні заяви про стягнення аліментів на користь людей похилого віку з їх родичів містять ознаки інших цілей, відмінних від утримання нужденного родича. Тобто позовна заява подається нужденним не заради задоволення своїх матеріальних потреб, а з метою подальшого зменшення розміру інших утримуваних аліментів (найчастіше на дітей) з особи, яка має надавати утримання. До таких висновків можливо прийти проаналізувавши деякі судові рішення, де відповідач по справі визнає позов та (або) потім звертається до суду із позовом про зменшення розміру аліментів на неповнолітню дитину.

Проте Верховний Суд визначив, що положення чинного законодавства не визначають як підставу для зменшення розміру аліментів на утримання дітей факт постановлення судом рішення про стягнення з платника аліментів на користь інших осіб, перебування яких на утриманні платника враховано судом при вирішенні спору про стягнення аліментів на дітей. Таким чином у отримувача аліментів відсутня необхідність оскаржувати в апеляційному порядку наступні рішення про стягнення аліментів на користь інших утриманців платника, яких останній був зобов'язаний утримувати в силу закону і на час вирішення спору про

¹ Ухвала Апеляційного суду Хмельницької області від 23.12.2014 по справі 686/9798/14-ц.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42124204>

стягнення аліментів, оскільки суд при визначенні розміру аліментів на дітей зобов'язаний в силу положень статті 182 СК України враховувати наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, баби/діда, прабаби/прадіда і такі обставини не є підставою для зменшення розміру раніше призначених аліментів.¹

В контексті євроінтеграційних перспектив, необхідно відмітити наступне. Комісія з європейського сімейного права сформувала п'ять збірників принципів Європейського сімейного права з окремих питань, однак жоден з них не відображає право батьків на отримання аліментів або утримання від їх дітей. Висвітлення даної теми відсутнє також у збірнику «Перспективи уніфікації та гармонізації сімейного права в Європі», в якому зібрані компаративно-правові дослідження сімейного права в країнах Європи, а також перспективи його гармонізації.² Але аліментні зобов'язання повнолітніх осіб щодо членів своєї родини присутні у законодавстві переважної більшості держав-членів ЄС.

Так, відповідно до Цивільного кодексу Франції, передбачено, що діти зобов'язані утримувати свого батька і матір або інших родичів по висхідній лінії. Зяті та невістки зобов'язані утримувати через аліменти своїх тещу, тестя, свекруху, свекра. Тобто Цивільним кодексом Франції передбачено зобов'язання по утриманню інших родичів по висхідній лінії, що дає можливість більш конкретно зрозуміти коло суб'єктів можливого утримання. Відмінністю по колу суб'єктів аліментних правовідносин України та Франції є окреме унормування в законодавстві останньої зобов'язання по утриманню зятем своєї тещі, тестя, а невісткою своїх свекруху, свекра, проте відсутня регламентація по утриманню пасинком, падчеркою своїх мачуху або вітчима, що наявне в Україні.³

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09.12.2024 по справі № 404/7235/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124186735>

² Романовський Д. С. Аліментні правовідносини у контексті забезпечення прав людей похилого віку (євроінтеграційна перспектива). Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнародно-наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). Одеса : Фенікс, 2024.

³ Романовський Д. С. Компаративний аналіз аліментних правовідносин Франції та України у контексті забезпечення прав людей похилого віку. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали круг. столу (м. Одеса, 8 квіт. 2024 р.). За заг. ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2024.

Надання догляду. Відповідно до статті 13 Закону України «Про соціальні послуги» передбачено можливість оформлення догляду за людьми похилого віку на непрофесійній основі з числа членів своєї сім'ї.

Тенденція збільшення кількості оформлень постійного догляду, пояснюється можливістю отримання військовозобов'язаними відстрочки від призову за мобілізацією або можливістю звільнення військовослужбовців з військової служби під час дії воєнного стану.

Також передбачено механізм призначення і виплати компенсації за догляд, що призначається фізичній особі, яка надає соціальні послуги з догляду без провадження підприємницької діяльності на непрофесійній основі, без проходження навчання та дотримання державних стандартів соціальних послуг особам із числа членів своєї сім'ї, які спільно з нею проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки та є, зокрема, особами з інвалідністю I групи; громадянами похилого віку з когнітивними порушеннями; невиліковно хворими, які через порушення функцій організму не можуть самостійно пересуватися та самообслуговуватися. Тобто визначено можливість надання догляду на непрофесійній основі та отримання компенсації лише членам своєї сім'ї за умови спільного проживання та спільного побуту.

Проте постановою Восьмого апеляційного адміністративного суду встановлено, що Закон України «Про соціальні послуги» не обмежує коло осіб, які можуть надавати догляд, лише родичами за кровною лінією. Таким чином, похресник, навіть не маючи кровного зв'язку з хрещеним, може бути залучений до надання допомоги через духовний та моральний зв'язок. Вказаний закон підтримує ідею, що соціальні послуги повинні бути доступні для різних категорій громадян, і що різні форми догляду можуть бути адаптовані під конкретні обставини, зокрема для тих осіб, які знаходяться в духовному або іншому неформальному зв'язку. Хоча й похресник не є кровним родичем, проте має певний духовний зв'язок із хрещеним батьком або матір'ю, що створює підстави для надання йому права бути доглядальником на непрофесійній основі. Це не суперечить законодавству, адже законодавчий підхід до надання соціальних послуг передбачає гнучкість у визначенні кола осіб, які можуть виконувати роль доглядальників, особливо коли мова йде про непрофесійний догляд. Встановлено, що

похресник та хрещений батько проживають разом за однією адресою, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, позивач фактично здійснює догляд за останнім, а інших родичів, які могли б здійснювати догляд або надавати підтримку немає.

Висновки. Норми Кодексу щодо аліментних обов'язків інших членів родини не знаходять свого належного відображення в судовій практиці. Такий стан справ може свідчити про відсутність їх дієвості. На нашу думку першочерговою причиною є низький рівень правосвідомості громадян. Зазначене підкріплюється традиційними уявленнями взаємовідносин всередині родини. Відповідно до цих уявлень, ненадання або недостатнє надання допомоги нужденним членам родини засуджується суспільством. Але нужденні, в силу різних обставин, не звертаються до суду з метою захисту своїх прав на утримання.

Нестабільна соціально-економічна ситуація в країні, викликана широкомасштабною збройною агресією, також завдає суттєвої шкоди в частині захисту прав людей похилого віку та ролі родини в цьому процесі. Адже значне внутрішнє переміщення працездатних громадян до інших «більш спокійних» областей, а також їх еміграція за кордон, призводять до залишення без уваги людей похилого віку. Значна кількість людей похилого віку відмовляється від евакуації або повертається до зон бойових дій чи на тимчасово окуповані території. В такому разі, передбачені Кодексом правові механізми стягнення витрат на утримання, можуть стати дієвим інструментом та посилити роль родини у захисті людей похилого віку.

Вдосконалення потребує механізм надання догляду на непрофесійній основі. Зокрема, важливим є передбачення можливості встановлення постійного догляду за людьми, що не є родичам в розумінні Кодексу.

Ключові слова. Люди похилого віку, родина, сім'я, війна, аліменти, утримання, догляд, подружжя, діти, внуки, правнуки, родичі.